

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 316.346.2-055.2:330.16:396.5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА З РЕАДАПТАЦІЇ ЖІНОК У РУСЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ СЛУЖБ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: haronnp@mail.ru*

Юлія Остапенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: ostapenko25@ukr.net*

Розглянуто явище соціальної дезадаптації жінок передпенсійного віку, пов'язане з проблемою працевлаштування та міграційними установками. Проаналізовано роботу громадських організацій та міжнародних проектів у руслі подолання наслідків жіночої дезадаптації. Зауважено послаблення соціальної та статево-рольової ідентичності жінки в умовах соціально-економічної кризи. Виокремлено когнітивні, емоційні, міжособистісні чинники особистісної самоєфективності, визначено їхнє значення в реадaptaційній психотерапевтичній роботі соціально-психологічних служб.

Ключові слова: соціальна дезадаптація, самоєфективність, жіночий ейджизм, соціальна ідентичність.

1. ВСТУП

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства виникли соціальні та соціально-психологічні фактори напруг і перевантажень у життєдіяльності людей. Динаміка соціального життя, глобалізаційно-міграційні процеси мають свої негативні наслідки. Це конфлікти, що виникають у формальних і неформальних групах, екзистенційні фрустрації, інтенсифікація психічних та інших перевантажень, що провокують дезадаптацію особистості, зокрема соціальну, професійну, особистісну. Психологи зауважують також гендерну специфіку дезадаптації, яка зумовлена тим, що процеси соціально-економічної трансформації в Україні негативно позначилися на матеріальному статусі чоловіків та жінок. З одного боку, реорганізація або ліквідація багатьох підприємств, з іншого, – низька зарплата та безробіття спричинили соціальну дезадаптацію людей. Своєю чергою, соціальна дезадаптація, посилена психологічною компонентою професійної маргіналізації (відчуття непотрібності суспільству особистих професійних знань, умінь, навичок), стала головною причиною нелегальної трудової міграції жінок. Масштабний виїзд українських жінок за кордон зумовив складні психолого-педагогічні проблеми: розрив сімейних зв'язків, дисфункційні родини, бездоглядність дітей тощо. Вирішити ці проблеми можливо, зменшивши вплив соціальних чинників дезадаптації жінок.

Необхідно розробити нові програми, скеровані на соціальну підтримку жінок, їх працевлаштування та перекваліфікацію, а саме: на державному рівні розробити соціальні програми, які б зупинили масштаби української жіночої еміграції, викликані ринковою економікою та маргіналізацією традиційних жіночих професій (педагоги, медпрацівники, працівники культурної галузі тощо).

У психології з 80-х рр. XX ст. активно розробляли проблематику соціальної адаптації особистості. Досліджували проблеми дезадаптації, яка залежить від: а) соціального контексту соціально-економічних змін; б) умов та характеру праці, професійної компетенції, перспектив росту фахівця. Однак сучасні соціальні обставини вказують на те, що потрібно вивчати соціально-психологічні чинники дезадаптації з врахуванням гендерних та вікових особливостей особистості. Дослідники О. Ліповська, Н. Лавриненко, О. Іванова, В. Стець, Н. Хазратова, Л. Шевчук та інші звертались до проблем жіночої еміграції та жіночого ейджизму (відсторонення від професійної роботи, подвійні стандарти при прийомі на роботу) як показників соціальної дезадаптації особистості. Вони також вказали на необхідність реадаптації особистості (перебудови її поведінки, зміни попередніх форм і способу життєдіяльності). В українській літературі з психології проблему дезадаптації жінок, які повернулися з трудової еміграції, висвітлено недостатньо. Тому **мета** розвідки – з'ясувати особливості особистісних та соціально-психологічних чинників (відсутність професійної зайнятості, нестабільне матеріальне становище, наявність внутрішнього дискомфорту, специфіка сприйняття власного здоров'я, сім'ї, навколишніх людей, свого майбутнього, суспільства), що зумовлюють дезадаптованість жінок, які перебували в статусі трудових емігранток.

2. ОСОБЛИВОСТІ ЖІНОЧОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНО-МІГРАЦІЙНИХ ВПЛИВІВ

Послаблення соціальної ідентичності (зв'язку з різними соціальними групами, осередками, друзями, членами родини) жінок, які повернулися з трудової міграції, є очевидною. Послаблена ідентичність зумовлює відчуття окремішності, ізоляваності, які загострюються через втрату роботи за фахом, труднощами працевлаштування. Ці труднощі мають соціальний, інституційний контекст. Багато роботодавців не хоче працевлаштовувати жінок, які мають перерваний стаж роботи. Вони не бажають затратити кошти на підвищення кваліфікації жінок, які декілька років не працювали за фахом (навчання їхньої роботи з елементарними комп'ютерними програмами, опанування нової техніки, нових виробничих технологій). Їм вигідніше взяти на роботу молодого спеціаліста, ніж перевчати осіб. На такому небажанні затратити кошти та час на перенавчання трудових кадрів і тримається "ейджизм" – інституційна практика відсторонення від трудових ресурсів та можливості брати участь у виробничих процесах великої групи осіб (за ознакою віку, статі). "Ейджизм" посилює соціальну дезадаптацію жінок і провокує їхнє міграційне становище. Це означає, що в суспільстві повинна зростати дієвість психологічної роботи на послаблення дезадаптації жінок, особливо передпенсійної вікової категорії (40–45 років). Ці жінки десятки років тому здобули професійну освіту, мають стаж роботи в Україні, часто є дуже досвідченими працівницями, але тимчасова перерва стажу через трудову еміграцію робить їх уразливими категоріями на ринку праці. Такі

жінки вимушені замикатися у межах своїх родин, бути поза широкими соціальними зв'язками, жити на зароблені за кордоном кошти або повністю економічно узялежнюватися від членів родини.

Проблемою подолання жіночого ейджизму сьогодні займається небагато інститутів влади та організацій, діяльність яких скерована на стабілізацію родини. У цих умовах обласна служба зайнятості спільно з органами влади та соціальними партнерами намагаються поліпшити ситуацію у сфері зайнятості, щоб знизити гостру потребу шукати роботу і кращі заробітки за кордоном. Спеціалісти центрів у справах сім'ї та молоді (ЦССМ) задіюють позитивні ресурси, які принесла глобалізація. Вони використовують новітні технології, працюючи в Єдиній інформаційно-аналітичній системі державної служби зайнятості, розширюють спектр соціальних послуг пошуковцям роботи та роботодавцям. Серед цих послуг – надання робочих місць, створених за рахунок дотацій роботодавцям, організація оплачуваних громадських робіт, професійне навчання безробітних із професій, що користуються попитом на ринку праці, сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, зокрема організації сільського зеленого туризму та сприяння безробітним у започаткуванні власної справи.

Водночас спеціалісти центрів зайнятості проводять інформаційно-просвітницьку діяльність щодо роз'яснення законодавства про зайнятість, техніки пошуку роботи, використовуючи семінари, пресу, радіо і телебачення, засоби Інтернету, прагнуть також дати психолого-педагогічні поради членам сімей, які збираються працювати за кордоном. У підпорядкуванні більшості західних обласних ЦССМ є організовані центри “Родина”, служби “Телефон довіри”, де працюють досвідчені психологи та соціальні педагоги. Вони проводять необхідну психологічну роботу, щоб знизити установки на необдуману трудову міграцію жінок, які зібралися за кордон. Наприклад, у Тернополі працює центр “Ла Страда–Україна”, який, співпрацюючи з діагностичним центром, центром планування сім'ї, іншими громадськими та державними організаціями й установами, допоміг майже 400 осіб, які постраждали від дискримінаційного становища за кордоном. З тих осіб, які погодилися пройти курс реабілітації, 82 % змогли працевлаштуватися на батьківщині [4].

3. РЕАДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК У РУСЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Подолання наслідків дезадаптації жінок здійснюється в руслі громадських організацій та міжнародних проектів. Міжнаціональні інститути, як-от Всесвітній банк, Всесвітня організація торгівлі, Міжнародний валютний фонд, створюють і застосовують у різних країнах програми розвитку, які коректують політику зайнятості населення, систему соціального забезпечення, охорони здоров'я. Вони фінансують програми психологічної роботи та освітні проекти, скеровані на формування відповідальної життєвої позиції жінок, які намагаються нелегально потрапити на заробітки за кордон.

На прикладі процесів, які відбуваються в країнах Східної Європи (так званий регіон перехідного періоду), психологи, педагоги, культурологи відстежують поступове заміщення раніш утверджуваних та декларованих (радянських, комуністичних) вартостей та принципів соціального співжиття новими принципами

[3]. На місце декларованих принципів співпраці та підтримки приходять ліберальний індивідуалізм та конкурентність, орієнтація на успіх. Найгірше те, що в суспільній свідомості боротьба за владний статус замінює значущість вартостей співчуття та турботи, диктат сили витісняє потребу в мирних способах вирішення проблем, зростання роз'єднаності громадян приходять на зміну родовим, сімейним зв'язкам та ідентифікаціям.

У липні 2006 року Західноукраїнський центр “Жіночі перспективи” розпочав реалізацію проекту “Напрацювання інноваційних механізмів подолання гендерної дискримінації на ринку праці”, підтриманого Українським жіночим фондом. Головна мета проекту – розширити економічні можливості жінок на ринку праці та відпрацювати дієві практичні механізми подолання гендерної дискримінації. Із початку 2006 року набула чинності програма “ОАЗА” – центр реадптації для жінок, потерпілих від торгівлі людьми. Проект підтримала Європейська комісія через Місію Міжнародної організації з міграції. Мета осередку – впровадження інноваційної творчої програми реадптації в атмосфері довіри, розуміння і партнерства, повернення жінок до стабільного емоційного стану та ефективного способу життя. Виконавцями проекту є фахівці: психологи, психотерапевти, соціальні працівники, які мають досвід роботи з жінками, які постраждали від дискримінаційного становища за кордоном, зазнали насильства.

Проект “Західноукраїнська інформаційна мережа протидії торгівлі людьми” реалізований за фінансової підтримки Агентства з міжнародного розвитку США через Місію Міжнародної організації з міграції в Україні (лютий 2005 року – лютий 2006 року). Мета проекту – створення регіональної інформаційної мережі протидії торгівлі людьми за допомогою консультаційних телефонів обласних, районних, міських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Львівської, Івано-Франківської та Волинської областей.

У лютому 2006–січні 2007 років Західноукраїнський центр “Жіночі перспективи” реалізовував проект Львівської мережі “Жінок – до прийняття рішень!”, підтриманого Фондом сприяння демократії Посольства США в Україні. Мета проекту – сприяння затвердженню демократичних норм участі жінок в управлінні державою та суспільством шляхом забезпечення зростання рівня активності та професіоналізму жінок Львова та області. Було виконано програму запобігання кризовим ситуаціям: а) консультування з питань, пов'язаних із проблемою праці за кордоном; пошуком людей, що зникли за кордоном безвісти; з проблемою насильства в сім'ї; б) програма реінтеграції для осіб, які постраждали від торгівлі людьми (соціальні, юридичні, психологічні консультації, медичне обстеження та допомога; допомога у вдосконаленні професійних навичок; представлення інтересів у суді; матеріальна допомога; надання безпечного місця тимчасового перебування); в) інформаційно-просвітницькі програми (видання літератури, конференції, лекції, тренінги для фахівців та волонтерів у сфері соціальної роботи, освіти, охорони здоров'я, правоохоронної діяльності, волонтерської діяльності).

Із 2005 року за підтримкою Міжнародної організації з міграції розпочався проект “Відновлювально-соціальна трансформація” (Медіація/посередництво). Спільно із Українським центром порозуміння впроваджується Програма примирення, яка допомагає родині залагодити наявні внутрішні конфлікти. У цьому ж Західноукраїнському центрі “Жіночі перспективи” з 2003 року задіяна Програма

реінтеграції осіб, які постраждали від торгівлі людьми. Завдання програми – тимчасове проживання у безпечному місці; допомога продуктами харчування, одягом; медичне обстеження та лікування; психологічні, соціальні, юридичні консультації; представлення інтересів у суді; навчання (завершення перерваного навчання, перекваліфікація, підвищення кваліфікації); відновлення документів; оплата житла (коли навчаються не за місцем постійного проживання); допомога в оздоровленні дітей. Із січня до червня 2006 року Західноукраїнський центр “Жіночі перспективи” реалізовував проект “Підтримка діяльності Регіональних координаційних рад з протидії торгівлі людьми через Дорадчі Ради в сімнадцяти областях України”. Проект здійснювала Всеукраїнська громадська організація “Жіночий консорціум України” за фінансової підтримки Міжнародної організації з міграції.

Відтак вирішення проблеми дезадаптації жінок сьогодні можливо вирішувати в межах різноманітних новостворених центрів. Щоправда, у час фінансово-економічної кризи їхня кількість зменшилася. Однак для підвищення діяльності наявних центрів треба посилити їхню психологічну складову частину. Це означає, що в таких центрах повинні організовувати не лише консультації психолога, а й проводити повномасштабну роботу, скеровану на реадптацію жінок передпенсійного віку, зокрема тих, хто повернувся з тривалої еміграції.

4. РЕАДАПТАЦІЯ ЖІНОК, ЯКІ ПОВЕРНУЛИСЯ З ЕМІГРАЦІЇ, В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ СЛУЖБ

Звернемося до психологічних чинників, які посилюють реадптацію жінок. Психологи пов’язують дезадаптацію жінок зі змінами когнітивних, мотиваційних, емоційних процесів та міжособистісних відносин, які знижують особистісну самоефективність. Проаналізуємо значення когнітивних чинників. Відомо, що більшість життєвих планів початково зорганізовані в думках людини. Віра особистості у власну ефективність формує типи життєвих сценаріїв, пов’язаних із самореалізацією та соціальним (особистісним, професійним) успіхом. Ті, хто має високу самоефективність, втілюють успішні сценарії, які забезпечують позитивний супровід і підтримку діяльності. Тому в плані психологічної допомоги (психотерапії) з дезадаптованими жінками доречно застосовувати когнітивні методики, які сприяють навичкам прогнозування подій, розвивають способи управління факторами, які впливають на життя [8].

Мотиваційні процеси. Людська діяльність є цілеспрямованою, регулюється метою [5, с. 228]. Особистісна мета визначається під впливом самооцінки, здібностей. Чим вища самоефективність, тим вищу мету особистість встановлює для себе. Самоефективність впливає на кожен із цих когнітивних мотиваторів – пояснення причин (каузальна атрибуція), очікування результатів та усвідомлення мети. Люди з високою самоефективністю пояснюють свої невдачі (здійснюють атрибуцію) недостатніми зусиллями, вони розглядають їх як ситуативні. Натомість ті, хто має низьку самоефективність, – низькими власними здібностями. Коли від людини очікують високого результату, а в неї низька самоефективність, це може викликати депресію [7].

Емоційні процеси. Окремі дослідники зауважили, що самоефективність контролює чинники, які викликають стрес і занепокоєння. Емоційно стабільніші

люди з вищою самоефективністю легше беруться за складні завдання, діяльність. Низький рівень самоефективності викликає депресію і хвилювання. Люди, які накладають на себе стандарти самопокарання і виступають для себе суддями, не можуть уникнути депресії. Інший шлях до депресії – через низьку соціальну ефективність. Емоційне напруження психологи визнали важливим чинником, який призводить до багатьох фізичних дисфункцій [1, с. 23].

Особистісна сфера та міжособистісні взаємини. Особистісна самоефективність може формувати життєвий курс, впливаючи на діяльність людей і на вибір ними взаємин з оточенням. Роблячи вибір, люди розвивають різні компетенції, інтереси і соціальні, міжособистісні стосунки. Порушення соціальної ідентичності, що є наслідком дезадаптації жінки, яка працює за кордоном, призводить до послаблення чи навіть руйнування родинних, шлюбних та сімейних зв'язків, міжособистісних та внутрішньособистісних конфліктів, пригнічення феміної статевої ролі ідентифікації. Необхідність для жінок посилювати соціально-економічну активність в умовах безробіття та глобальної фінансової кризи створює передумови для вияву особистісних диспозицій, які відповідають маскулінній гендерній ролі [9, с. 11]. Це створює небезпеку трансформації гендерної ролі жінок, адже вони змушені виявляти риси маскулінного гендерного типу – самостійність, рішучість, активність, енергійність, а подекуди агресивність та автономність від близьких емоційних зв'язків із членами власної родини (з батьками, чоловіком, дітьми). Жінка змушена психологічно маскулінізуватися через складні умови життя та праці. Вона переживає послаблення феміної гендерної ідентичності, що безпосередньо пов'язана з ідентичністю дружини й матері. Наслідком цього є не лише соціальна дезадаптація та дисгармонія сімейних стосунків, а й розвивається внутрішньоособистісний конфлікт, що виникає через незбіг соціально зумовленої, вимушеної маскуліної поведінки та внутрішньої жіночності.

На нашу думку, існують щонайменше три напрямки впливу на процеси соціальної дезадаптації, яка є відображенням кризових явищ суспільства. По-перше, суттєвий вплив на зменшення соціальних чинників жіночої дезадаптації, викликані безробіттям та ейджизмом, мають державні інституції. Треба активно впливати на роботу українських владних інститутів стосовно розробки проєктів, скерованих на зниження обсягу та темпів жіночої міграції, а також на подолання практики прийому на роботу, що містить завуальований ейджизм. Йдеться не лише про міжнародні домовленості з обмеження міграції, а й про початок реформування, системної роботи всередині українського суспільства. Крім того, вона повинна містити соціальні, освітні проєкти, які забезпечуватимуть процеси реадaptaції жінок. У процесі дискусій зі своїми закордонними колегами [10] ми дійшли висновку, що педагогам, психологам, культурологам треба активніше задіяти ресурси інформаційного суспільства, щоб посилити суспільну комунікацію, скеровану на вирішення проблем жіночої дезадаптації.

5. ВИСНОВКИ

Отже, психологам, які працюють у жіночих організаціях та центрах, треба проводити тренінги підвищення самоефективності, посилювати віру жінок у власний потенціал. Крім того, необхідно проводити профілактичну роботу з жінками-матерями на зниження їхніх міграційних устремлінь та формування установок особистісної причетності у вихованні дітей. Проблема реадaptaції через підвищення

самоефективності жінок поступово вирішується в межах різних соціальних проєктів. Однак серед наявних завдань, проаналізованих вище проєктів практично відсутні як цілі, скеровані на зміну психологічної складової частини “жіночого ейджизму”, так і перспективні напрямки зниження жіночої міграції. На сьогодні психологічні різновиди соціальної реабілітації стосовно жінок середнього віку, з одного боку, не зараховують до необхідних напрямків соціальних реформ, з іншого, – до напрямків державної підтримки. За даними опитувань, майже половина жінок середнього віку або є безробітними, або знаходяться під загрозою звільнення. Відтак зростає роль їхньої психологічної підтримки (рольових тренінгів, консультацій тощо). Тому працівники служб державної зайнятості, різних фондів мали б якнайшвидше внести у свої перспективні плани роботи розробку заходів із психологічної адаптації для такої вікової категорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Василюк Ф.* Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). М.: Изд-во МГУ, 1984.
2. *Гапон Н.* “Ейджизм” як проблема соціально-психологічної адаптації жінок // Тези звітної наукової конференції філософського факультету ЛНУ. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2007. С.126–128.
3. Жінка на порозі ХХІ століття: Становлення, проблеми, шляхи соціального розвитку // Збірник матеріалів Всеукраїнського Конгресу жінок, Київ, 21–23 травня 1998 року. К.: МВФ “Студійцентр”, 1998.
4. *Іванова О.* Соціальна політика: теоретичні аспекти: Курс лекцій. К.: “КМ Академія”, 2003.
5. *Занюк С.* Психологія мотивації: Навч. посібник. К.: Либідь, 2002.
6. *Капустник В.* “Мужские” и “женские” риски на производстве // Гендер. Екологія. Здоров’я. Матеріали ІІ міжнародної науково-практичної конференції 22–23 жовтня 2008 р., м. Харків: Зб. Наук.праць. Харків: Екограф, 2008. С.11–13.
7. *Пайнс Э., Маслач К.* Практикум по социальной психологии. СПб.: Питер Ком, 2000.
8. *Росс Л., Эймэбайл Т., Стейнмец Дж.* Социальные роли, социальный контроль и искажения в процессах социального восприятия // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии. СПб.: Питер Ком, 2000. С.107–120.
9. The International Working Group on Gender, Macroeconomics and International economics (GEM-IWG) / Linden Lewis. Unsettling Masculinity in the Caribbean: Facing a Future Without Guarantees // Working paper series, 2006. № 6–9. <<http://www.econ.utah.edu/genmac/WP/06-9.pdf>>.
10. *Гапон Н.* Die Lösungs des Dilemmas “öffentlich/privat” in den Aktivitäten ukrainischer Frauenorganisationen // Europäische Transformationen von Öffentlichkeit und Privatsphäre in ukrainisch-deutscher Perspektive (von den 1960er Jahren bis heute) / Internationale Tagung an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, 26–29. Jan. 2010, Münster: Westfälischen Wilhelms-Universität, 2010, S.12–13.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE IN REINTEGRATION OF WOMEN AS A GOAL OF PSYCHOLOGICAL SERVICES**Nadiya Hapon**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: haponnp@mail.ru*

Yuliya Ostapenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: ostapenko25@ukr.net*

The article examines social disadaptation of Ukrainian women in the context of the employment and migration attitudes. The analysis of reintegration assistance in public organizations and international projects is carried out. A present-day economic crisis is defined as a weakening factor of the social and gender identity of Ukrainian women. The basic psychological determinants of self-efficacy such as cognitive, emotional, gender and interpersonal dispositions are considered. This complex of factors is defined as a subject of psychotherapeutic practice in the social-psychological services.

Keywords: social disadaptation, reintegration assistance, social identity, self-efficacy, female ageism.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОМОЩЬ ПО РЕАДАПТАЦИИ ЖЕНЩИН В РУСЛЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СЛУЖБ**Надежда Гапон**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: haponnp@mail.ru*

Юлия Остапенко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: ostapenko25@ukr.net*

Рассмотрено явление социальной дезадаптации женщин предпенсионного возраста, связанное с проблемами трудоустройства и миграционными установками. Проанализирована работа общественных организаций и международных проектов с преодоления последствий женской дезадаптации. Отмечено ослабление социальной и полоролевой идентичности женщины в условиях социально-экономического кризиса. Выделены когнитивные, эмоциональные, межличностные аспекты личностной самоэффективности, определено их значение в реадaptационной психотерапевтической работе социально-психологических служб.

Ключевые слова: социальная дезадаптация, самоэффективность, женский эйджизм, социальная идентичность.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2010

Прийнята до друку 14.04.2010